

Konrad KAZIMIERZ SZAMRYK

Uniwersytet w Białymstoku

konrad.szamryk@wp.pl

ZMIANY JĘZYKOWE W ZAKRESIE FONETYKI I FLEKSJI TRZECH WYDAŃ PRACY O DRZEWACH, ZIOŁACH OGRODOWYCH I OGRODACH KRZYSZTOFA KLUKA

Poradniki gospodarcze ciechanowieckiego przyrodnika Krzysztofa Kluka (1739–1796) cieszyły się niezwykle popularnością, zarówno w drugiej połowie XVIII wieku, jak i w latach późniejszych. Przez długi czas powtarzano nawet, że „nie może być dobrym gospodarzem ten, kto dzieł Kluka nie ma u siebie” (Wasylewski 1933: 30–32). Z tego też względu prace Kluka wielokrotnie wznawiano – tom pierwszy *Roślin potrzebnych... (O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach)* ukazał się dwukrotnie w roku 1777, a następnie w latach 1797 i 1808.

Parokrotnie zwracano już uwagę, że kolejne edycje poradników Kluka różnią się między sobą pod względem językowym. O ile w kwestiach merytorycznych książki Kluka zasadniczo nie straciły na aktualności, o tyle warstwa językowa dzieła była przez korektorów i wydawców modernizowana. I tak na przykład Stefan Inglot (Kluk 1954: XCIX) prześledził i konsekwentnie zaznaczał w przypisach do poradnika *O rolnictwie, zbożach, łąkach* wszelkie modyfikacje między wydaniem z lat 1779 i 1781. Jego dość drobiazgowo spostrzeżenia pozbawione są jednak jakiegokolwiek komentarza. Podobnie ogólne uwagi o zmianach edytorskich w zakresie leksyki i składni prac ciechanowieckiego przyrodnika poczyniła również Irena Maryniakowa (1989: 175–177). Badaczka jednak, ze względu na wprowadzający charakter swojej pracy, nie skonfrontowała wynotowanego materiału z innymi opracowaniami poświęconymi polszczyźnie XVIII i XIX wieku.

W swoim artykule zestawiam trzy wydania poradnika *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, czyli pierwszego tomu *Roślin potrzeb-*

nych... Krzysztofa Kluka: pierwodruk z 1777 roku (W_1), wydanie z roku 1797 (W_2) oraz wydanie z roku 1808 (W_3)¹. Ponieważ wszystkie omawiane prace ukazały się w Warszawie nakładem Drukarni Pijarów, porównanie zróżnicowanych chronologicznie wersji tego samego dzieła pozwoli zauważyć, jakie cechy językowe pierwodruku nie przedostały się z W_1 do W_2 i W_3 , a więc zdaniem korektorów i wydawców przestały mieścić się w normie druków pijarskich końca XVIII wieku i pierwszej ćwierci XIX wieku. Konfrontacja dzieł, które różni tylko rok wydania, jest niezwykle ciekawa i dostarcza informacji o kierunku oraz tempie zmian polszczyzny w zakresie norm językowych (Kowalska 2002).

Należy zaznaczyć, że opisywanych poprawek językowych nie wolno utożsamiać bezpośrednio z językiem Krzysztofa Kluka. I choć przedmiotem niniejszego artykułu są pisma podlaskiego przyrodnika, to trzeba pamiętać, że o warstwie fonetycznej i fleksyjnej dzieł drukowanych decydowali przede wszystkim redaktorzy, a nie autor (Bajerowa 1964: 11, Siekierska 1974, Hrabec 1959). Jednak w tych wypadkach, gdzie jest to możliwe, zestawiam opisywane formy z polszczyzną rękopisu kazań Krzysztofa Kluka (Szamryk 2010, 2011).

Do najważniejszych zmian w zakresie fonetyki² lub pogranicza ortografii i fonetyki należy zaliczyć:

- Usuwanie fonetycznej pisowni samogłosek nosowych, oddającej asynchroniczną wymowę ϵ przez spółgłoskami zwartymi i zwartoszczelinowymi, np.: *oberznienta* 133, 136 > *oberznięta* > *oberznęta*, *centkowaną* 145, 146 > *cętkowaną* > *cętkowaną*, *centkowana* 146 > *cętkowana* > *obciente* 163 > *obcięte* > *obcięte*, *zamknięcie* 179 > *zamknięcie* > *zamknięcie*.

Zapis oddający asynchroniczny sposób wymowy samogłosek nosowych wiąże się z pozostałościami pisowni fonetycznej. W XVII-wiecznych drukach Polski etnicznej zdarzał się sporadycznie (Pihan-Kijasowa

¹ W niniejszym artykule, jeśli przy omawianiu danego zagadnienia zestawiam przykłady z wszystkich trzech edycji, nie wprowadzam już oznaczenia wydań. W takich wypadkach bowiem przykład pierwszy pochodzi z W_1 , drugi z W_2 , a trzeci z W_3 . Numer strony przykładów podaję tylko dla W_1 , choć lokalizacja poszczególnych form zwykle nieznacznie różni się w poszczególnych edycjach.

² W niniejszym artykule omawiam tylko zmiany językowe, które odnoszą się do płaszczyzny fonetycznej i fleksyjnej pracy Kluka, choć w porównywanych edycjach zmianom podlegały również ortografia, słowotwórstwo, leksyka i składnia, co zasługuje na osobne opracowanie.

1999: 100–101), a od drugiej ćwierci XVIII wieku był już bardzo rzadki (Bajerowa 1964: 29–30), by zupełnie zaniknąć w pierwszej połowie XIX wieku (Bajerowa 1979: 44). Jak widać na przykładzie badanych edycji, również z dzieł Kluka pozostałości pisowni fonetycznej samogłosek nosowych zostały usunięte już w W_2 , co potwierdza, że zdecydowanie nie mieściły się w normie druków końca XVIII wieku. Natomiast w rękopisie kazań Kluka zapisy świadczące o asynchronicznej wymowie ϵ przed przed spółgłoskami zwartymi i zwartoszczelinowymi są częste (Szamryk 2010: 305).

- Znoszenie podwyższenia artykulacyjnego $y > e$, np.: *roszczyyp* 114 > *roszczep* > *roszczep*, *roszczypanie* 114 > *roszczepanie* > *roszczepienie*.

Kontynuacja e pochylonego jako i/y zdarzała się w XVIII w., ale nie była to wymowa panująca. Mimo że fonem \acute{e} (w postaci głoski \acute{e} lub i/y) występował jeszcze w około 100 morfemach, to jego rola w obocznościach morfologicznych znacznie się zredukowała. Natomiast coraz powszechniejsza stawała się, najpierw na Mazowszu, a potem również na południu Polski, kontynuacja e pochylonego jako e jasnego (Bajerowa 1986: 65, 69–70). W SL mamy już tylko formy ROZSZCZEP, ROZSZCZEPIĆ i takie formy pojawiają się w badanej pracy począwszy już od W_2 . Natomiast pewne pozostałości podwyższenia artykulacyjnego $\acute{e} > i/y$ jak np.: *trzyżwo*, *zaszczyra* trafiają się w rękopisie kazań Kluka, choć uznać je należy za właściwość regionalną polszczyzny oświeceniowego przyrodnika (Szamryk 2010: 311–312).

- Zmiany oboczności $e:\emptyset$ w przyimkach, np.: $w > we$: *w względzie* 53 > *w względzie* > *we względzie*, $z > ze$: *z śliwek* 113 > *ze śliwek* > *ze śliwek*.

W przypadku wyrażenia przyimkowego *we względzie* dopiero w W_3 powrócono do formy etymologicznie uzasadnionej (ps. **vṛ vṛzględě*), natomiast w wyrażeniu *ze śliwek* samogłoska e pojawia się na miejscu $\bar{\eta}$ (ps. **zṛ slivṛkṛ*) – mamy więc do czynienia z przywracaniem samogłoski w przyimkach nawet tam, gdzie nie jest ona umotywowana historycznie. Należy jednak pamiętać, że w XVIII wieku panowała niezwykle silna tendencja do wprowadzania \emptyset w przyimkach, co wiązało się z kurczeniem oboczności $e:\emptyset$. Usuwano $-e$ nawet w wyrazach, w których było ono etymologicznie uzasadnione. Na początku XIX wieku omawiana tendencja uległa odwróceniu, gdyż redukcja e zacierała granicę morfologiczną wyrażenia przyimkowego, zwłaszcza w takich połącze-

niach, w których wyraz po przyimku rozpoczynał się od takiej samej (lub bardzo podobnej) spółgłoski co przyimek. Aby więc uwydatnić granicę morfologiczną, od początku XIX stulecia w przyimkach szerzyć się będzie *-e*, również tam, gdzie historycznie występował jer słaby (Bajerowa 1986: 106–107). Natomiast w rękopisie kazań Kluka wyraźnie ujawniła się tendencja do używania przyimków z *ø*, również tam, gdzie dzisiejsza norma nakazuje posługiwać się przyimkiem zakończonym samogłoską *-e* (Szamryk 2010: 306).

- Zmiany w zakresie występowania spółgłosek szeregów S : Ś : Ś:

Pojedyncze przykłady ś > s: *częścią* 70 > *częścią* > *częścią*, *maścią* 105 > *maścią* > *mascią* najprawdopodobniej można potraktować jako usterki w zapisie W₃, gdyż we wcześniejszych wydaniach mamy poświadczone formy z ś. Natomiast konsekwentnie w dziełach Kluka zamieniano s > ś: *przyspiesza* 67 > *przyśpiesza* > *przyśpiesza*, *przyspieszyć* 132 > *przyśpieszyć* > *przyśpieszyć*, *przyspieszyć* 174 > *przyśpieszyć* > *przyśpieszyć*, *przyspieszysz* 168 > *przyśpieszysz* > *przyśpieszysz*, *slimakow* 60 > *ślimaków* > *ślimakow*, *sliwki* 123 > *śliwki* > *śliwki*, *rośliny* 15 > *rośliny* > *rośliny*, *roślina* 27 > *roślina* > *roślina*, *roślinie* 31 > *roślinie* > *roślinie*, *roślinom* 67 > *roślinom* > *roślinom*, *latorosli* 132 > *latorośli* > *latorośli* (obok form bez zmian: *przyspieszenia* 235, *ślimaczkom* 305, *ślimaczki* 319).

W przytoczonych wyrazach w W₂ i W₃ wprowadzono formy zgodne z XIX-wieczną normą językową. Widać również wyraźnie, że redaktorzy W₂ i W₃ wyraźnie skłaniali się ku formom ze spółgłoską palatalną, mimo że leksem *spieszyć* || *śpieszyć*, nawet we współczesnym języku polskim, nie ma ostatecznie ustalonej spółgłoski nagłosowej (NSPP).

Zmiany spółgłosek szeregów S:Ś:Ś w pozostałych wyrazach, różnych co do swojej genezy, przedstawia poniższa tabelka:

W ₁	W ₂	W ₃	Zmiana	SL
<i>w Polsce</i> 67	<i>w Polsce</i>	<i>w Polsce</i>	<i>szcz</i> > <i>sc</i>	w Polsce, dziś piszą w Polsce
<i>szkłanne</i> 184, 234 <i>szklane</i> 87	<i>śklanne</i> <i>śklane</i>	<i>skłanne</i> <i>skłane</i>	<i>sz</i> > <i>ś</i> > <i>s</i>	szklanka ob. śklanka; szkło ob. śkło
<i>warsztę</i> 174 <i>warszta</i> 174	<i>warsztę</i> <i>warszta</i>	<i>warstę</i> <i>warsta</i>	<i>sz</i> > <i>s</i>	warsta, warszta, warsztwa
<i>szerści</i> 103, 128	<i>sierści</i>	<i>sierści</i>	<i>sz</i> > <i>ś</i>	sierć ob. *sierść
<i>reście</i> 108	<i>reszcie</i>	<i>reszcie</i>	<i>ś</i> > <i>sz</i>	reszta

W wyrazach *Polsce*, *sierści*, *reszcie* zamieniono formy starsze na nowsze, zgodną z normą XIX-wiecznych druków i współczesną. Czasem korektorzy przywracali formy historycznie starsze, jak na przykład w wyrazach: *sklanne* (W₂), *sklanne* (W₃), *warstę*, *warszta*, ale ciągle mieszczące się w normie polszczyzny początku XIX wieku. Zresztą zarówno w formach *sklanne* (ps. *stǫklo, pol. śćk > śk/sk > szk), *warsta* (ps. *ořstoa/*orsta) i *sierść* (*sřstb) mamy do czynienia z powrotem do spółgłosek historycznie uzasadnionych³. Natomiast w zapożyczeniu *reszta* (niem. *rest*) spółgłoska ś pojawia się zgodnie z panującą w XIX wieku tendencją do wprowadzania głosek szumiących w wyrazach obcych (Bajerowa 1986: 124).

Forma *w Polszcze* była jeszcze powszechna na początku XIX wieku, choć coraz częściej, jak wskazuje zresztą na to SL, pojawiało się nowsze *w Polsce*. W rękopisie kazań Kluka panuje wyłącznie starszy wariant *w Polszcze* (Szamryk 2011: 249–250). Niemal identyczne zjawisko obserwujemy w pismach A. Mickiewicza – w rękopisach występuje *w Polszcze*, które w drukach albo pozostawiano bez zmian, albo uwspółcześiano (Hrabec 1959: 38). Również gramatycy, jak chociażby z natury konserwatywny O. Kopczyński, wyraźnie skłaniali się ku nowszej wymowie i pisowni (Kopczyński 1808: 27, 43).

- Zastępowanie palatalnego *ń* > *n* w wyrazach *poiedyńczo* 101, 172 > *poiedynczo* > *poiedynczo*, *poiedyńcze* 101 > *poiedyncze* > *poiedyncze*.

Powyższa zmiana wydaje się działaniem bardzo postępowym, chociaż pisownia *pojedyńczy* wykazywała trwałość aż do XX wieku (Bajerowa 1986: 122). W badanym materiale znajdujemy również podobny przykład: *pachniące* 318 > *pachnące* > *pachnące*, który jednak uznać należy za wyrównanie morfologiczne, częste w XVII wieku w tekstach z różnych regionów Polski (Pihan-Kijasowa 1999: 150).

- Usuwanie zapisu *rż* > *rz*, np.: *porządkiem* 160 > *porządkiem* > *porządkiem*, *rozszerzaią* 160 > *rozszerzaią* > *rozszerzaią*, *korzeniem* 159 > *korzeniem* > *korzeniem*, *drzewa* 166 > *drzewa* > *drzewka*, *kędzierzawy* 257 > *kędzierzawy* > *kędzierzawy*.

I. Bajerowa uważa, że w drugiej połowie XVIII wieku prawdopodobnie upowszechniona jest już wymowa ř jak ž, a częstym zapisom *rż* zamiast *rz* nie można przypisywać zbyt wielkiego znaczenia, gdyż kropko-

³ Choć w W₃ oprócz form *warstę*, *warsta* mamy również poświadczoną formę *warsztami* 174.

wanie *rż* w XVIII wieku mogło być tylko manierą ortograficzną (Bajerowa 1964: 33, 215), spotykaną jeszcze nawet w XIX wieku (Bajerowa 1986: 32). W powyższym przypadku, zwłaszcza w odniesieniu do druków, wydaje się to słusznym wytłumaczeniem, choć z drugiej strony w źródłach mazowieckich i wielkopolskich z pierwszej połowy XIX wieku, wprawdzie bardzo rzadko, trafia się zapis *rsz* na oznaczenie *rz* (Bajerowa 1964: 140), co świadczyć jednak może o występującej jeszcze regionalnie, wyraźnie już archaicznej wymowie *rz* jako *rż*. I choć wymowa bifonematyczna *rż* || *rz*(*ż*) uznawana bywa w XVIII i XIX wieku głównie za właściwość kresową (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 15, Kurzowa 1972: 54–55), to całkiem prawdopodobne, że sporadycznie mogła pojawiać się w innych regionach Polski, co ujawniają między innymi rękopisy Kluka (Szamryk 2011: 240–242). Na początku XIX wieku zdecydowanie panująca była już wymowa *rz* jako *ř*, oddawana w zapisie przez *rz*, dlatego też w dziełach drukowanych Kluka, już począwszy od *W₂*, konsekwentnie usuwano archaiczne *rż*.

- Zapis *śr* zamiast *srz/śrz*: *osrzodki* 95 > *ośrzodki* > *ośrodk*, *pośrzodku* 107 > *pośr* > *pośrodku*.

Zdaniem Witolda Śmiecha do końca XVIII wieku realizowana w drukach norma języka literackiego dopuszczała tylko pisownię typu *śrzoda*, *śrzadni*, *źrzódło*, *źrzenica* (Śmiech 1953: 156). Stwierdzenie to uzupełniają badania I. Bajerowej, która zauważa, że choć w drukach XVIII-wiecznych niemal bezwyjątkowo panuje zapis *śrz*, *źrz*, to sporadycznie pojawia się już pisownia z *r*, głównie w wyrazach *środa*, *środek* (1964: 36). Decydujący w tym okresie okazuje się czynnik geograficzny – w XVIII wieku formy z *śr* najczęściej pojawiają w drukach mazowieckich, gdzie stanowią niemal połowę zapisu grupy **sr'* (Bajerowa 1964: 206).

Norma dotycząca pisowni *śrz* || *śr* zmienia się na początku XIX wieku, przy czym jest różna dla poszczególnych form i zależna od uwarunkowań regionalnych. Tylko w pierwszym dziesięcioleciu XIX wieku reparaycja zapisu *śrz* || *śr* w wyrazie *środa* oraz wyrazach pokrewnych rozkłada się niemal po równo. W późniejszym okresie występuje wyłącznie zapis *śr*. Formy innowacyjne największą frekwencję wykazują na kresach południowych i Mazowszu (Bajerowa 1986: 113–120). I chociaż w SL częściej pojawia się zapis *śrz*, to już Alojzy Feliński zaleca zdecydowanie pisownię z *śr* (Feliński 1816: 136).

I. Bajerowa, choć zasadniczo zgadza się z wnioskami W. Śmiecha, to jednak proponuje, aby w odniesieniu do polszczyzny początku XIX wieku

traktować je nieco ostrożniej (Bajerowa 1986: 119). Zdają się to potwierdzać również zmiany językowe dokonywane w dziełach Kluka, gdzie grupę *śrz* przekształcano na *śr* dopiero w W_3 . Świadczy to wyraźnie nie tylko o coraz powszechniejszej wymowie *śr*, ale również o jej akceptacji przez normę druków mazowieckich. W manuskrypcie kazań Kluka kontynuanty grupy **sr'* zapisywane były jako *sri*, *sr*, *srż*, *szr*, przy czym zdecydowanie najczęstszy był wariant pierwszy, co świadczy o upowszechnieniu się już nowszego wzorca (Szamryk 2011: 244–245).

Porównanie trzech wydań *Roślin potrzebnych* Krzysztofa Kluka pozwala zauważyć także, że czasem korektorzy usuwali z W_1 formy lepsze, a wprowadzali takie, które nie mieściły się już w normie językowej druków początku XIX wieku, jak:

- Odnosowienie *ę* w wygłosie: *imię* 41 > *imie* > *imie*, *robotę* 51 > *robote* > *robote*.

Opisywana zmiana budzi pewne zdziwienie, zwłaszcza że odnosowienie samogłoski *ę* w wygłosie już pod koniec XVIII wieku jest bardzo rzadko spotykane w drukach na ziemiach etnicznie polskich (Bajerowa 1964: 29–30). Całkiem prawdopodobne, że te wyrazy stanowią jedynie błędy wynikające z niedokładności edytorskich, które pojawiły się w W_2 , a następnie przejęto je w W_3 .

- Przywracanie dawnej nosowości w śródgłosie.

Tak chociażby działo się w przypadku partykuły *przecież* 47, 48, 100, 101, 129, 150 > *przecięż* > *przecięż*⁴. Co prawda SL notuje formy *przecie* i *przecię*, ale tę drugą oznacza kwalifikatorem *, co sugerować ma radsze lub archaiczne użycie. Również Z. Kurzowa uważa, że w XIX wieku na kresach północno-wschodnich, jako cecha archaiczna utrzymuje się wtórna nosowość określonych wyrazów, która z języka ogólnego cofa się w końcu XVIII wieku (1993: 226), dlatego też formę *przecięż*, która począwszy od W_2 pojawia się w dziele Kluka, należy uznać w tamtym okresie za regionalizm północnokresowy, spotykany jeszcze m.in. u: J. Chodźki (Tur-ska 1930: 31), A. Mickiewicza (SJAM: *przecież*, *przecięż* 213: 7). W rękopisie kazań Kluka występuje tylko *przecie*.

Podobną zmianę obserwujemy w formach utworzonych od podstawy czasownikowej *mieszać*: *zmieszane* 59 > *zmięszane* > *zmięszane*, *przymieszasz* 60 > *przymięszasz* > *przymięszasz*, *namieszac* 60 > *namięszac* > *na-*

⁴ I. Bajerowa klasyfikuje tę zmianę jako leksykalną (1964: 68).

mięsząc, pomieszał 75 > *pomieszzał* > *pomieszzał, pomieszasz* 60 > *pomieszasz* > *pomieszasz*.

Forma *mięsząc* funkcjonowała dość powszechnie jeszcze w języku literackim drugiej połowy XVII wieku (Pihan-Kijasowa 1999: 95–96), natomiast już w następnym stuleciu uległa w polszczyźnie ogólnej likwidacji (Bajerowa 1964: 189). W XVIII i na początku XIX wieku wariant z nosówką utrzymał się jednak na kresach północno-wschodnich jako cecha archaiczna (Kurzowa 1993: 226), dlatego występuje u filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 32), J. Chodźki (Turska 1930: 31), F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 11), A. Mickiewicza (SJAM: *mięsząc*: *mięsząc* 29:3, *mięsząc się* : *mięsząc się* 32:7) i J. Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 283).

I. Bajerowa przypuszcza, że pojawianie się formy z nosówką *mięsząc* może wynikać z tendencji do uwydatniania dawnej nosowości, wzmacnianej dodatkowo przez wpływ poprzedzającej spółgłoski nosowej (Bajerowa 1964: 188–189).

Z problemem wariantów leksemów *miesząc* || *mięsząc* oraz *przezież* || *przezież* spotkać się można w drukach Adama Mickiewicza. Jednak w przypadku kolejnych edycji dzieł wieszczka, edytorzy ujednoliciли zapis partykuły *przezież* w kierunku postaci bez nosówki, ale już w kwestii leksemu *miesząc* pozostali niekonsekwentni (Szpiczakowska 1998: 88).

- Zamiana śródgłosowej grupy *jrz* > *źrz*.

W XVIII wieku formy typu *-jrzeć* zapisywano dwojako: *-yrz-* i *-yżrz-* || *-yźrz-*, a typ *-jrz-* wyraźnie przeważał na Mazowszu (Bajerowa 1964: 36, 205–206). Już na początku XIX wieku w ogólnopolskiej normie druków mieści się zapis *-jrz-*, a pisownia starsza typu *-źrz-* lub *-jźrz-* należy do wyjątków spotykanych jedynie w mało starannych edycjach (Bajerowa 1986: 115). Pojawiająca się więc począwszy od W_2 zmiana form z *-yrz-* na *-źrz-*, np.: *doyrzewa* 232 > *doźrzewa* > *doźrzewa, doyrzewaią* 232 > *doźrzewaią* > *doźrzewaią, doyrzewać* 235 > *doźrzewać* > *doźrzewać, doyrzałości* 235 > *doźrzałości* > *doźrzałości* nie jest więc zgodna z tendencjami opisanymi przez I. Bajerową. Typ starszy utrzymywał się na kresach, gdzie opisywana zmiana zachodziła znacznie wolniej niż w języku literackim ziem etnicznie polskich (Kurzowa 1993: 109, 241–42).

Pewne zmiany językowe zauważa się w płaszczyźnie fleksyjnej porównywanych edycji dzieła. I tak, podobnie jak w przypadku warstwy graficzno-fonetycznej, większość poprawek korektorskich zgodna jest z tendencjami właściwymi polszczyźnie ostatniej ćwierci XVIII i początku

XIX wieku. Do najczęstszych poprawek fleksyjnych w poradniku Kluka należy:

- Usuwanie końcówki D. lm. *-ow (-ów)* z rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego, a wprowadzanie na jej miejsce końcówki zerowej, np.: *cyfrow 44, 49 > cyfer > cyfer, gałązkow 131 > gałązek > gałązek, gałęczkow 72 > gałęczek > gałęczek, płonkow 97 > płonek > płonek, porzeczow 78 > porzeczek > porzeczek, rabbatow 44 > rabbatów > rabbat, trąbkow 72 > trąbek > trąbek, tykow 237 > tyk > tyk, oczkow 131 > oczków > oczek, dziedzielkow 16 > dziedzielków > dziedzieltek.*

Na okres XVIII i pierwszej połowy XIX wieku przypada największa żywotność *-ow (-ów)* w feminach i neutriach (Bajerowa 1964: 72, 1992: 92–95, Rzepka 1985: 177), choć badacze przyznają też, że w rzeczownikach nijakich *-ów* stanowiła raczej zjawisko marginalne (Rzepka 1985: 175–177, Klemensiewicz i in. 1964: 306, Książek-Bryłowa 1992: 159). Częstość użycia *-ów* w D. lm. poza maskulinami systematycznie spadała już od drugiej ćwierci XIX wieku, a wprowadzając tę zmianę korektorzy podążali przede wszystkim za uzusem. Warto też zauważyć, że większości przekształceń *-ow (-ów) > Ø* dokonano już w W_2 .

- Zmiana końcówki *-a* na *-u* w D. lp. rzeczownika *ogród*.

Różną od współczesnej repartycję końcówek *-a/-u* w zakresie D. lp. zauważa się jeszcze w XVIII wieku (Bajerowa 1964: 70). Porównanie kolejnych edycji *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach* Kluka doskonale ilustruje zmianę końcówki fleksyjnej D. lp. rzeczownika *ogród* z *-a* na *-u*. W W_1 bezwyjątkowo panuje forma *ogroda 44, 45, 48, 52, 66, 220*, którą w W_2 pozostawiano, np.: *ogroda 45, 48, 66, 66* lub zmieniano na nowszą *ogrodu 44, 52, 220*. Pod koniec XVIII wieku możliwe było więc użycie obu form, co potwierdza także SL, który dla wyrazu *ogród* podaje *-a* i *-u* jako końcówki alternatywne. Na początku XIX wieku w D. lp. wyrazu *ogród* ugruntowała się już końcówka *-u*, dlatego też w W_3 wszystkie formy ujednolicono już do *ogrodu* i taką formę, jako wyłączną, podaje również SW.

- Wprowadzenie *-i* zamiast końcówki *-Ø* w D. lm. *morell 142 > moreli > moreli*.

W rzeczownikach żeńskich deklinacji samogłoskowej niemal powszechnie panuje końcówka *-Ø*, jednak rzeczowniki zakończone na *-la*

i *-nia* mają już w pierwszej połowie XIX wieku skłonność do przybierania końcówki *-i* (Bajerowa 1994: 73–75), co między innymi potwierdza również badany materiał.

- Usuwanie końcówki *-owi* C. lp. rzeczowników deklinacji nijakiej, np.: *drzewowi* 106, 132 > *drzewu* > *drzewu*.

Występowanie końcówki *-owi* w rzeczownikach rodzaju nijakiego już w XIX wieku było dość rzadkie (Bajerowa 1992: 96, Gajda 1973: 109). Kilka przykładów tego zjawiska znaleźć można u Niemcewicza (Waszkis 1973: 184) i Fredry (Zaleski 1975: 35). Sporadyczne przykłady końcówki *-owi* w C. lp. neutriów można spotkać w rękopisie kazań ciechanowieckiego przyrodnika.

- Zastępowanie form M. i B. *liścia, korzenia* na rzecz *liście, korzenie*, np.: *liścia* 58, 223, > *liście* > *liście, liścia* > *liścia* > *liście* 326, *korzenia* 51, 72, 74 > *korzenie* > *korzenie*.

Rzeczowniki zbiorowe typu *liście, kwiecie, pierze* w XVIII wieku dość często jeszcze odmieniają się według deklinacji liczby pojedynczej oraz łączą z orzeczeniem i przydawką w liczbie pojedynczej⁵. Z czasem jednak, ponieważ w niektórych formach zaczęto dopatrywać się liczby mnogiej, pewne rzeczowniki np.: *liście, korzenie* zaczęły wchodzić w związki składniowe również z orzeczeniem i przydawką w liczbie mnogiej⁶. W powyższej sytuacji nie trudno o formy błędne lub niepoprawne użycia. I tak w W_1 pojawiają się w M. i B. lm. rzeczowniki kolektywne *liścia, korzenia*, którym w większości przypadków redaktorzy już w W_2 przywrócili poprawną formę *liście, korzenie* w połączeniu z czasownikami w liczbie mnogiej.

Co ciekawe, bez zmian pozostały formy dopełniacza omawianych kolektywów, których konteksty wskazują na odmianę według paradygmatu liczby pojedynczej, np.: *nierachuiąc liścia, corocznie opadłego* 24; *nakłaść i po-*

⁵ Taka odmiana jest wyłączna lub dominująca u Chrapowickiego i Maskiewiczów (Sokółska 2010: 95–96), a także u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 66), Bohomolca (Węgier 1972: 25). Formy kolektywne zaczynają pełnić funkcję liczby mnogiej u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 86), Paska (Rykiel 1958: 351–359) i w aktach wileńsko-kowieńskich (Kurzowa 1993: 171).

⁶ Nie dotyczy to jednak wszystkich rzeczowników zbiorowych – z orzeczeniem i przydawką w lp. łączą się nadal rzeczowniki *kwiecie, pierze*, np. *bzowego kwiecia, błyszczący kwiecie, delikatne pierze*.

mieszać liścia zgniłego Funtow [50] i 60, drugie będą gładkie, liścia pięknego i szerokiego, narwiły świeżego z drzewa liścia, uściel nim dno beczółki 174.

- Zmiany końcówki *-ę* na *-ą* w zakresie biernika lp. deklinacji zaimkowo-przymiotnikowej, np.: *prostę 184 > prostą > prostą, iednę 167 > iedną > iedną*⁷.

Opisywane przekształcenie zgodne jest z postępującą na przełomie XVIII i XIX wieku tendencją do ujednociania odmiany zaimków oraz przymiotników żeńskich w B. lp. Jak zauważa I. Bajerowa, na początku XIX wieku *-ę* w B. lp. przymiotników rodzaju żeńskiego uważane jest już za niezwykle rzadkie (1994: 128).

Zestawienie badanych edycji *Roslin potrzebnych* pozwala jednak znaleźć przykłady, które świadczą o pewnej niekonsekwencji korektorów, czy też nawet o wprowadzaniu, również w zakresie fleksji, form starszych, często już niemieszczących się w normie druków początku XIX wieku:

- Zastępowanie *-ą* starszą *-ę* w deklinacji zaimkowej, np.: *iedną 65, 66 > iednę > iednę*.

Jeśli zestawimy ze sobą W_1 i W_3 można dojść do wniosku, że mamy do czynienia z pewną nielogicznością. Raz zamieniano formy *iednę* na *iedną*, a innym razem *iedną* na *iednę*. Tę z pozoru absurdalną sytuację można wytłumaczyć, jeśli sięgnie się do W_2 . W tym przypadku widać wyraźnie, że zwolennikiem formy *iednę* był korektor, który zajmował się przygotowaniem W_2 . Eliminował on z poprawianego przez siebie tekstu zapis *iedną*. Z kolei korektor zajmujący się W_3 preferował nowszą formę biernika *iedną*, ale w swoich poprawkach nie był konsekwentny, więc raz zmian *iednę* $W_2 > iedną$ W_3 dokonywał, a innym razem – być może na skutek przeoczenia – nie (*iedną* $W_2 > iednę$ W_3).

Wydaje się, że wpływ na zaistniałą sytuację miało to, że na początku XIX wieku stopień normalizacji B. rodzaju żeńskiego był różny dla deklinacji przymiotników i zaimków. I chociaż w odmianie przymiotników *-ę* w B. lp. trafiało się już bardzo rzadko, to w zaimkach tylko trudno mówić o konsekwentnie wypracowanej normie. Co więcej, w zaimkach innych niż dzierżawcze przeważało nawet jeszcze *-ę* (Bajerowa 1994: 138).

⁷ Leksem *jeden*, semantycznie klasyfikowany jako liczebnik, genetycznie jest trójrodzajowym zaimkiem, klasyfikowanym semantycznie jako liczebnik (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 250), tak też traktuję go na potrzeby niniejszego artykułu.

- Wprowadzanie końcówki liczebnika nieokreślonego *-om*, np.: *wielu* 31 > *wielu* > *wielom*.

Forma celownika *wielom* pojawiła się w XVI wieku (Klemensiewicz i in. 1964: 355), a w następnym stuleciu zdobyła w drukach nawet zdecydowaną przewagę (Siuciak 2002: 154). Od końca XVII wieku w polszczyźnie ogólnej trafia się bardzo rzadko (Bajerowa 1964: 91), choć na przełomie XVII i XVIII wieku występowanie *-om* w celowniku liczebników nieokreślonych potwierdzają pisma Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 109), Chrościeńskiego (Siekierska 1974: 101). Od XVIII wieku końcówka celownika *-om* niemal całkowicie ustępuje *-u*, dlatego też zmiana *wielu* > *wielom*, której na początku XIX wieku dokonano dopiero w W_3 , wydaje się nieuzasadniona, gdyż jest niezgodna z tendencjami panującymi w języku polskim tego okresu.

Prześledzenie zmian językowych w płaszczyźnie graficzno-fonetycznej oraz fleksyjnej w trzech wydaniach poradnika *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach* pozwala zauważyć, że wprowadzone zmiany do W_2 oraz W_3 , choć na ogół słuszne, to czasem są też niezgodne z kierunkiem procesów językowych, jakie zachodziły w języku polskim pod koniec XVIII i na początku XIX wieku. Zaznaczanie nosowości w wyrazach *przecież* i *mięsząć*, wprowadzanie *dożrzewa* w miejsce *doyrzewa*, a także przywracanie przestarzałych końcówek fleksyjnych w wyrazach *jednę*, *wielom* budzi pewne zastanowienie. W tych wypadkach mamy bowiem do czynienia z występowaniem w tekście drukowanym form archaicznych, często zresztą właściwych już tylko polszczyźnie północnokresowej początku XIX wieku. Czasem, jak w przypadku zmiany *iedną* > *iednę* > *iednę*, są to warianty wprowadzone do tekstu przez korektora, który czuwał nad W_2 , a które nie zostały (być może z powodu przeoczenia) poprawione przez osobę odpowiedzialną za W_3 . Innym razem emendacja tekstu świadczy o celowym działaniu, zapewne poprzedzonym refleksją językową, w wyniku czego jednak nowsze formy z W_1 zostały zastąpione starszymi w W_2 , a następnie przejęte do W_3 , jak się to działo w przypadku zmian *przecież* > *przecież*, *miesząć* > *mięsząć*, *doyrzały* > *dożrzały*, czy dla *wielu* W_1 , W_2 > *wielom* W_3 .

Z pewnością pełniej moglibyśmy wytłumaczyć powyższy stan rzeczy, gdybyśmy znali nazwiska korektorów, lub przynajmniej osób czuwających nad redakcją W_2 i W_3 analizowanego poradnika. W samej książce próżno jednak szukać tego typu informacji, dlatego też musimy po-

ruszać się w sferze domysłów. Niewątpliwie wznawianie dzieł Kluka miało związek z osobą Szymona Bielskiego – pisarza, drukarza, nauczyciela, prefekta drukarni pijarów w latach 1792–1817 (Drukarze 2001). Szymon Bielski znał doskonale dorobek naukowy Kluka, gdyż był autorem jego pierwszej biografii, wydrukowanej anonimowo jako dodatek *Wiadomości o życiu i pismach X. Krzysztofa Kluka, proboszcza ciechanowieckiego* do pracy Kluka zatytułowanej *Zoologia, czyli zwierzętopismo, dla szkół narodowych*, a przedrukowanej właśnie w pierwszym tomie *Roslin potrzebnych* z 1808 roku (W₃) oraz w *Zwierząt domowych i dzikich... O zwierzętach ssących* w 1809 roku (wszystkie edycje nakładem Drukarni Pijarów).

Trudno więc nie zgodzić się, że Bielski był żywo zainteresowany postacią księdza Kluka. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że nawet jeśli sam nie wykonywał którejs korekty, to przynajmniej, jako prefekt Drukarni Pijarów w latach 1792–1817, w mniejszym lub większym zakresie nad nią czuwał. Zresztą jest to całkiem możliwe, gdyż drukarnia pijarska, choć należała w tym okresie do jednych z największych w Warszawie, to szacuje się, że pracowników nie miała zbyt wielu. Pijarzy posiadali bowiem 4 prasy, a więc zatrudniano przy nich około 24 drukarzy, kilkunastu korektorów i uczniów (Drukarze 2001: 275).

Ku jakim standardom językowym skłaniał się Szymon Bielski, możemy przekonać się, jeśli sięgniemy do pośmiertnej edycji *Dzieł wszystkich Ignacego Krasickiego* z lat 1802–1804. Wiemy bowiem, że „publikacja ta liczyła 10 tomów tłoczonych z wielką starannością, na dobrym papierze i nową, sprowadzoną z Berlina czcionką; nad korektą czuwał sam Szymon Bielski” (Drukarze 2001: 285). Można więc uznać wydane przez pijarów *Dzieła wszystkie* Krasickiego za tekst wzorcowy pod względem staranności edytorskiej i językowej.

Porównanie materiału wyekscerpowanego z *Dzieł wszystkich* I. Krasickiego⁸ tylko częściowo zgadza się z materiałem wynotowanym z prac Kluka. Partykuła *przecież* występuje bowiem w trzech wariantach w tomie pierwszym: *przecię* (6), *przecież* (5) i *przecięż* (7), ale już w tomie drugim i trzecim tylko w dwóch wariantach (przy czym oba są z nosówką): *przecię* (20) i *przecięż* (52). Widać więc, że w Drukarni Pijarów za wzorcową

⁸ Dla badań porównawczych wykorzystałem *Dzieła poetyckie Ignacego Krasickiego* t. 1–3, Warszawa 1802–1803.

uchodziła partykuła *przecię(ż)* z samogłoską nosową. Jednak już w przypadku form pochodzących od czasownika *mieszać* mamy konsekwentny zapis bez nosówki. Również w wyrazach *dojrzały*, *wejrzenie*, *podejrzenie* i *ujrzyć* występuje niemal wyłącznie zapis *-yrze-*, choć w tomie 3. trafia się też *uyźrzała* oraz *uyźrzę*.

Trudno znaleźć jednoznaczną odpowiedź, dlaczego, obok na ogół słusznych, gdyż zgodnych z tendencjami przełomu XVIII i XIX wieku zmian językowych, w W_2 i W_3 wprowadzono również formy starsze, archaiczne, czasem ograniczone w żywej mowie tylko do polszczyzny północnokresowej (jak na przykład *przecięż*, *mięszać*). Nie wolno wykluczyć, że w niektórych przypadkach mamy do czynienia z pomyłkami edytorskimi. Być może też sięgano po formy starsze, gdyż w opinii wydawców mogły być uznawane za lepsze. Warto się ponadto zastanawiać, czy na język korektora mógł mieć wpływ kontakt z polszczyzną kresową. Pewnych pozostałości elementów północnokresowych można doszukiwać się w języku Szymona Bielskiego, wiadomo bowiem o nim, że co prawda urodził się w województwie krakowskim, a nauki pobierał w kolegium pijarskim w Podolińcu, ale później pracował m.in. w Drohiczynie i Szczuczynie.

Prowadzenie badań polegających na porównaniu materiału językowego zróżnicowanego tylko chronologicznie, a więc wyekscerpowanego z trzech edycji tego samego tekstu, wydanego w jednej drukarni, pozwala śledzić kierunek i tempo zmian w zakresie norm językowych. Dokonane tą metodą badania druków górnośląskich z XIX wieku pozwoliły zauważyć, że normalizacja systemu fonetycznego i fleksyjnego zaznaczyła się w eliminowaniu wariantów terytorialnych i chronologicznych, a kierunek ewolucji zgadzał się z ogólnopolskim (Kowalska 2002: 157–158). Zestawienie trzech warszawskich edycji poradnika *Roślin potrzebnych* Krzysztofa Kluka nie pozwala na wyciąganie tak jednoznacznych wniosków. Kierunek zmian i normalizacji języka prac Kluka w zakresie fonetyki i fleksji na ogół zgadzał się z ogólnopolskim, ale zdarzały się też pewne odstępstwa i zachwiania, które polegały na wprowadzaniu do nowszej edycji wariantów nacechowanych chronologicznie lub regionalnie.

BIBLIOGRAFIA

- Bajerowa I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- Bajerowa I., 1979, *Normalizacja polskiej ortografii w XIX wieku*, [w:] *Opuscula Polono-Slavica*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 39–46.
- Bajerowa I., 1986, *Polski język ogólny XIX wieku: stan i ewolucja. Ortografia, fonologia z fonetyką, morfologia*, t. 1, Katowice.
- Bajerowa I., 1992, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2., *Fleksja*, Katowice.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w.*, pod red. K. Korotajowej, J. Krauze-Karpińskiej, t. 3, cz. 2. *Mazowsze z Podlasiem*, Warszawa 2001.
- Feliński A., 1816, *Pisma własne i przekładnia wierszem*, t. 1, Warszawa.
- Gajda S., 1973, *Oboczności końcówkowe rzeczowników polskich w I połowie XIX wieku*, „Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. Rozprawy Komisji Językowej” IX, Wrocław, s. 93–114.
- Hrabec S., 1959, *Różnice językowe między rękopisami a drukami Mickiewiczowskimi*, [w:] *O języku Adama Mickiewicza: Studia*, pod red. Z. Klemensiewicza, Wrocław.
- Klemensiewicz Z., 1961, *Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego*, [w:] *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa, s. 280–301.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., 1964, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kluk K., 1954, *O rolnictwie*, oprac. i wstęp S. Inglot, Wrocław.
- Kopczyński O., 1808, *Poprawa błędów w ustney i pisaney mowie polskiej*, Warszawa.
- Kowalska A., *Kształtowanie się normy językowej w XIX-wiecznych drukach górnośląskich*, [w:] *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002, s. 142–159.
- Książek-Bryłowa W., 1992, *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*, [w:] T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław, s. 117–191.
- Kurzowa Z., 1972, *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*, Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K., 1979, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa.
- Maryniakowa I., 1989, *Uwagi o języku pism księdza Krzysztofa Kluka – przyrodnika z Ciechanowca*, [w:] *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, Warszawa, s. 173–177.
- Pihan-Kijasowa A., 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.

- Rykiel B., 1958, *Rzeczowniki zbiorowe w Pamiętnikach J. Chr. Paska*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 351–359.
- Rzepka W. R., 1985, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku*, Poznań.
- Siekierska K., 1974, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław.
- Siuciak M., 2002, *Odmiana przymiotnikowo-zaimkowa*, [w:] *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, s. 103–133.
- Sokólska U., 2010, *Jeszcze o odmianie rzeczowników w siedemnastowiecznej polszczyźnie kresowej*, [w:] *Studia i szkice o języku pisarzy. Zagadnienia wybrane*, Białystok, s. 83–98.
- Szamryk K., 2010, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część I: wokalizm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, s. 299–318.
- Szamryk K., 2011, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część II: konsonantyzm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 11, s. 237–255.
- Szpiczakowska M., 1998, *Rękopis a wydania Pana Tadeusza jako świadectwo cech językowych poety na przykładzie użyc samogłosek nosowych*, [w:] *Studia nad językiem Adama Mickiewicza*, red. M. Białokórska, L. Mariak, Szczecin, s. 75–89.
- Śmiech W., 1953, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sr', *zr', *žr'*, Łódź. Turska 1930, *Język Jana Chodźki*, Wilno.
- Wasylewski S., 1933, *Proboszcz, który dał nazwę 361 roślinom*, „Tęcza”, z. 8, s. 30–32.
- Waszkis H., 1973, *Język utworów J. U. Niemcewicza. Fonetyka i fleksja*, „Rozprawy Komisji Językowej, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe”, nr 9, s. 171–217.
- Węgier J., 1972, *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań.
- Zaleski J., 1968, *Język Aleksandra Fredry*, cz. 1, Wrocław.
- Zieniukowa J., 1968, *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław.

SŁOWNIKI

- NSPP – *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, red. A. Markowski, Warszawa 2002.
- SGJP – *Słownik gramatyczny języka polskiego*, red. Z. Saloni, W. Gruszczyński, M. Woliński, R. Wołosz, Warszawa 2007.
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i inni, Wilno 1961.

**THE LINGUISTIC CHANGES IN THE PHONETICS AND INFLECTION
IN THE THREE EDITIONS OF KRZYSZTOF KLUK'S
*THE TREES, GARDEN HERBS AND GARDENS***

Summary

This article presents the phonetic and inflection linguistic changes in the three editions of Krzysztof Kluk's *The trees, garden herbs and gardens* (edit. 1777, 1797, 1808). The first part of the analysis focuses on those changes that are consistent with the evaluation of the Polish nationwide standardized language at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. The second part of the article presents linguistic changes where the modern and correct forms are changed into the older one, consistent with the north-eastern Polish language of the Eastern Borderlands. Ascertaining why the editors of Kluk's book used the older linguistic forms instead of the correct forms, leads to attempts to determine the standard linguistic norms in the Piarists' printing house during the very short period at the turn of the eighteenth and the nineteenth centuries.

Key words: Polish language at the turn of XVIII and XIX centuries, linguistic changes of editions, phonetic, inflection.